

Bauman ve Habermas Özelinde Modernite ve Postmodernite: Olanaklar ve Sınırlılıklar

Modernity and Postmodernity Specific to Bauman and Habermas: Possibilities and Limitations

Ebru AÇIK TURĞUTER¹

¹Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ebruacik@mu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6412-5510

Geliş Tarihi/Received

10.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted

12.06.2023

Yayın Tarihi/Publication Date

29.06.2023

Atıf/Citation: Açık Turğuter, E. (2023). Bauman ve Habermas Özelinde Modernite ve Postmodernite: Olanaklar ve Sınırlılıklar. *Veche*, 2 (1), 15-29.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Sosyolojik anlamda modernite, Batılı ülkelerde geleneksel toplumun yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni bir toplum, yaşam ve düşünüş biçimini ifade etmek için kullanılır. Moderniteye mahiyetini, toplumsal olarak farklı alanlara denk gelen dönüşümler vermiştir. Başlangıcını, Haçlı Seferleri'nden kazançlı dönen ve ilk nüvelerinin İtalya ve Hollanda'da görüldüğü 'yeni tüccar' sınıfının verdiği bu dönüşümlerin ana hedefi, 'girişimci ruha sahip' bu kişilerin önündeki engellerin kaldırılmasıdır

Öz

Modernite, on beşinci yüzyıldan itibaren Batılı toplumların geçirmiş olduğu değişimlerin genel adı olmuş ve 'yaşanabilir olan' bir dünyanın da simgesi haline gelmiştir. Yüksek düzeyde kentleşme ve okuryazarlık oranı, kitlesel eğitimin ve evrensel kriterlerin merkezde yer alması, uzmanlaşmanın önemi, yaşam süresinin uzaması gibi özellikleriyle tasvir edilmeye çalışılan modernite, 'ulaşılacak istenilen bir hedef' olarak da kodlanmaktadır. Bu nedenle modernitenin kendisi başta sosyal bilimlere olmak üzere pek çok alanın ilgisini çeken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyolojinin kurucularının önemli bir bölümü Aydınlanma'yı ve moderniteyi destekleyen teorilere sahiptirler. Bu anlayış, sosyal bilimlerde ve sosyolojide 1950'lere kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Ancak 1960'lardan itibaren sosyolojinin Aydınlanmacı ve modern öncülleri eleştirilmeye; 1980'lerden itibaren de postmodern akımın entelektüel kanadı tarafından da yıkıma uğratılmaya çalışılmıştır. Böylece modernite karşısında birbirinden farklı duruşlar ortaya çıkmıştır. Düşünürlerin önemli bir bölümü, postmodernitenin yeni bir durum olduğunu ve insanlık için olanaklarını savunurken; bazıları postmodernitenin yeni bir aşamadan çok modernitenin devamı ya da kültürel dışı vurumu olduğunu savunmuşlardır. Bu çalışmanın amacı, modern ideolojik çatışmaların yerini postmodern söylemsel mücadelelerin aldığı günümüz dünyasında, sosyal bilimlerin ve sosyal bilimcilerin, modernite ve postmoderniteye karşı aldıkları konumları teorik dayanakları ile betimlemektir. Meateorik bir çabaya dayanan çalışma, ideolojik çatışmalar döneminde yetişen ve söylemsel mücadelelerin yoğunlaştığı dönemde olgunluk çağına giren Z. Bauman ve J. Habermas'ın modernite ve postmoderniteye ilişkin yorumlarını karşılaştırmalı olarak ele almaya ve bunun günümüz Türkiye'si için olanaklarını ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bauman, Habermas, Modernite, Postmodernite.

Abstract

Modernity has been the general name of the changes that Western societies have undergone since the fifteenth century and has also become the symbol of a 'liveable' world. Modernity, which is tried to be described with its features such as a high level of urbanization and literacy, mass education and universal criteria being at the centre, the importance of specialization, the prolongation of life expectancy, is also coded as a 'goal desired to be achieved'. For this reason, modernity itself emerges as a situation that attracts the attention of many fields, especially social sciences. An important part of the founders of sociology have theories that support the Enlightenment and Modernity. This understanding continued to be dominant in social sciences and sociology until the 1950s. However, since the 1960s, the enlightening and modern premises of sociology have been tried to be criticized, and since the 1980s, they have been tried to be destroyed by the intellectual wing of the postmodern movement. Thus, different stances have emerged against modernity. While a significant part of the thinkers defended postmodernity as a new situation and its possibilities for humanity, some of them argued that postmodernity is the continuation or cultural expression of modernity rather than a new phase. The purpose of the current study is to describe the positions of social sciences and social scientists towards modernity and postmodernity with their theoretical basis in today's world where modern ideological conflicts are replaced by postmodern discursive struggles. The study which based on a metatheoretical effort will try to comparatively examine the interpretations of Z. Bauman and J. Habermas on modernity and postmodernity, who grew up in the period of ideological conflicts and entered the age of maturity when discursive struggles intensified, and will try to reveal the possibilities of this for today's Turkey.

Keywords: Bauman, Habermas, Modernity, Postmodernity.

(Gimpel, 1999; Huberman, 2013). Bu yeni tüccar tipinin giriştiği mücadele, coğrafi keşiflerle başlayıp Rönesans ve Reform ile devam eder. Sırasıyla Bilimsel Devrim, İngiliz Şanlı Devrimi, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve nihayetinde Fransız İhtilali ile gelinen noktada feodalizm, tüm kurumlarıyla tarih sahnesinden silinir (Huberman, 2013, s. 174).

Burjuvazinin güçlenip tüm kurumlarıyla feodalizmi ortadan kaldırdığı bu dönüşümler, moderniteye de özgünlüğünü kazandırır. Örneğin coğrafi keşifler, moderniteye başlangıç devinimini vermiştir. Batılıların, Akdeniz hâkimiyetini kaybetmesi sonucu Hindistan'a ulaşmak için yeni yollar bulmak amacıyla başlattığı keşifler, 1400'lü yıllardan 1600'lü yıllara kadar devam etmiştir. Bu iki yüzyılda, yeni bölgeler keşfedilmiş ve bilinen dünyanın sınırları genişlemiştir. Yeni keşfedilen yerlerden başta baharat, altın ve gümüş olmak üzere değerli görülen pek çok şey, Avrupa'ya taşınmıştır. Avrupa'nın bilmediği bitki ve hayvan türleri, meyve ve sebzeler hem tüketim alışkanlıklarını hem ticaret yapma şeklini etkilemiştir. Arnold'a göre (2000, s. 9), iki yüzyıllık bu süreçte, Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmı hakkındaki bilgisi de dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün ilk kazanımları, kendini Rönesansla ortaya koymuştur.

Pek çok düşünür için modernitenin başlangıcı olarak görülen Rönesans, belli sayıdaki büyük keşiflerin de çağıdır. Bu dönemde birbirine eşit olmaktan uzak ama daha özgür insanlar, araştırmalar ve tartışmalar sonucu, gerçeği bulacaklarına inanmaya başlamışlardır. Dönemin en büyük kazanımı, insanın kendini insan olarak keşfidir (Faure, 1992, s. 120). Bloch da bu keşfe ve döneme özgü insani etkinliğin önemine vurguda bulunur. Bloch buradan hareketle, kapitalizmin bu ilk gelişim aşamasının faili olarak gördüğü üretici insana (*homofaber*) dikkatleri çeker. Leonardo Da Vinci'de cisimleşen bu yeni tip insan, eserlerini farklı bir biçimde ortaya koyar ve kendini daha önceki dönemlerden ve insanlardan ayırır (Bloch, 2002, s. 7).

Keşfetmeye meraklı ve sınırları zorlamaya kararlı bu insanın faaliyetlerinin gerisindeki maddi temel, uzak deniz ticareti ile sağlanır. İtalyan kent devletleri, Akdeniz ve Doğu ticaretiyle zenginleşirken; Bizans ve İslam kültürüyle yakın ilişkiler geliştirmişlerdir. İtalyan kent devletleri, bir yandan maddi olarak ticaretle zenginleşirken hem bu kültürleri yakından tanıyarak hem de Antik Yunan'ı bu kültürler aracılığıyla yeniden keşfederek (Burke, 2000) kültürel olarak da zenginleşmiştir. Bu kültürel, ekonomik ve düşünsel zenginlik; doğayı keşfetme merakını, özgür düşüncenin ve hümanizmin savunulmasını, siyasetin metafizikten arındırılıp dünyevileştirilmesini ortaya çıkartacaktır. Bir dönemden çok bir hareket olarak görülen Rönesans; birey olma bilincinin, rasyonel düşünmenin, hesaplama ruhunun, matbaa kültürünün ortaya çıktığı ve Batının batılı olmaya başladığı bir dönemin de varlığına işaret eder (Bloch, 2002, s. 81-84; Burke, 2000, s. 85). Bu yeni dönemde en dikkat çekici dönüşümlerden biri de Roma Katolik Kilisesi'ne karşı eleştirilerin ciddi şekilde dillendirilmesi ve bu durumda başta Almanya olmak üzere Avrupa'da Reform Hareketini ortaya çıkartmasıdır.

Hümanizmin, özgür düşünceyi destekleyen eğitimin, matbaanın artan yaygınlığının etkisiyle XVI. yüzyılda meydana gelen Reform Hareketi, öncelikli olarak Katolik Kilisesinin iktidarını parçalamış, bu durum ulusalcılık fikrinin doğumunu da getirmiştir. Başta İncil olmak üzere pek çok eserin Latince'den yerel dillere çevrilmesiyle; ulusal edebiyatlar ve bunun etkisiyle ulusal siyaset yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönüşümlerin iki önemli varış noktası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, siyasi bir anlaşma olan 1648 Vestfalya (*Westphalia*) Antlaşması ile ulus-devletlerin doğumu, diğeri ise 1688 İngiliz Şanlı Devrimi ile parlamenter monarşinin ortaya çıkışıdır (Moore, 2003; Wallerstein, 2010). Hükümdarın yetkilerinin parlamento ile sınırlandırılması, bu dönem için

oldukça önemli bir gelişmedir. Bu aynı zamanda farklı sınıflara, siyasi iktidarı etkileme hatta siyasi erke katılma fırsatı sunan önemli bir toplumsal dönüşümdür.

Bu dönemde, kültürel alanda gerçekleşen bir diğer gelişme, Kopernik'in başlattığı, Newton ile doruk noktasına ulaşacak olan bilimsel devrimlerdir. Rönesans, Reform ve bilimsel devrimler hem özgür hem de bilimsel düşünmeyi ön plana çıkartmıştır. Modernitenin düşünsel temellerini oluşturan bu durum, entelektüel bir hareket olarak görülen Aydınlanma'nın da ortaya çıkmasında etkili olacaktır.

Aydınlanma, 'geleneksellikten modernliğe doğru kökten kopuşu ifade eden ve bunu savunan, XVIII. yüzyıl İskoç ve Fransız entelektüellerinin formüle ettiği' (Callinicos, 2007, s. 34) fikrinsel dönüşümlerin genel adıdır. Aydınlanma, günümüzde bile etkisini devam ettiren ve içinde çeşitli toplumsal dönüşüm unsurlarını, siyasi kurum türlerini, bilgi ve pratiklerin rasyonalizasyonu projelerini barındıran (Foucault, 1984, s. 43) düşünsel bir hareket olarak tanımlanabilir. Aydınlanma'nın ön-tarihinde, on beşinci yüzyılın ortalarındaki Rönesans Hareketi, on altıncı yüzyıldaki Reform Hareketi ve on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren etkileri belirginleşen bilimsel devrim bulunmaktadır. Esas olarak Aydınlanma'nın vücut bulduğu yüzyıl, on sekizinci yüzyıldır (Bumin, 1996). Aydınlanma düşünürleri, insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesini amaçlamışlar, toplumsal yaşamda bireyin onurlu ve mutlu bir yaşam sürdürebilmesinin koşullarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Aydınlanma düşünürleri eşitliği, özgürlüğü, mülkiyet hakkını, eleştirel bireyciliği ve bireyin özerkliğini savunmuşlardır (Goldmann, 1999, s. 42). Bu düşünme ve yaşama biçimi, tüm Avrupa'yı sarmış ve deyim yerindeyse her ülke, kendi Aydınlanma sürecine girmiştir. Avrupa özelinde dönüşümlerin hız kesmediği bu dönemde, İngiltere merkezli oldukça önemli bir devrim, bu gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkacaktır.

İngiltere'nin kendi içinde yaşadığı dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen Sanayi Devrimi, Richard Arkwright'ın, pamuk eğirme makinesini, İngiliz rahip Edward Cartwright'ın, mekanik dokuma tezgâhını, James Watt'ın buhar makinesini icat etmesiyle başlar (Freyer, 2014). Tekstil ve dokuma sanayisindeki teknik gelişmeler ve icatlara dayanan Sanayi Devrimi, teknolojik bir gelişmeden çok daha fazlasıdır. Söz konusu devrim, iş ve üretim süreçlerine yayılarak insanların toplumsal, kültürel ve ekonomik alanda yeni bir sürece geçişine neden olur. Yüzyıllardır insan ve hayvan gücüne dayanan üretim yerini makine gücüyle yapılan üretime bırakmış, ev-iş yeri ayrımı kesinleşmiş ve üretim fabrikalarda yapılmaya başlanmıştır. Endüstriyel kapitalist sistemde, kazanç elde etme ve üretimin genişletilmesi en önemli hedefler olmuş; üretimin kitlesel olarak gerçekleştirilmesi (Köhnen, 1965, s. 122) ile geniş pazarlara açılma arzusu birbirlerini tamamlamıştır. Dışarıda pazar bulma yarışını başlatan devrim, içeride de endüstriyel üretim araçlarının sahibi burjuvazi ile emeğinden başka bir şeye sahip olmayan işçi sınıfını karşı karşıya getirmiştir. Bu süreçte İngiliz burjuvazisi, aristokrasıyla anlaşıp monarşiyi hedef alıp daha da güçlenirken; işçi sınıfı daha da yalnızlaşmıştır. İngiltere'deki dönüşüm bu şekilde gerçekleşirken; Fransa'da burjuvazi, 1789'da halk ile bir araya gelerek monarşik yapıyı ortadan kaldırmıştır (Moore, 2003). Sonuç olarak Fransız İhtilal ile feodalite tüm kurumlarıyla tarihe karışırken ortaya yeni bir toplumsal yapı çıkmıştır. Burjuvazinin egemenliğinde ve onun değerlerine göre şekillenen; okuryazarlığın kitlesel hale geldiği, özgür düşünebilen rasyonel bireylerden oluşan, ekonomik olarak endüstriyel kapitalizmin egemenliğinde olan, uzmanlaşmanın ve profesyonelleşmenin merkezde yer aldığı bu toplum, moderniteye de mahiyetini verir.

Ulus-devlet oluşumu, sivil toplumun ortaya çıkışı ve etkin hale gelişi, tarım ve ticaretin yanında endüstriyel kapitalizmin doğuşu ve tüm ekonomik alanlarda ilerleyişi ile tanımlanan modernite, XIX. yüzyılda, sosyal bilimlerin doğmasına da neden olur. Aydınlanma'nın oluşturduğu ve Fransız İhtilali'nin güçlendirdiği sivil toplumu sosyoloji; sanayi devriminin ortaya çıkarttığı endüstriyel kapitalizmi iktisat; Fransız İhtilali ile Avrupa'yı saran ulus-devleti ise siyaset bilimi (Wallerstein, 2011, s. 19-24) incelemeye başlar. Böylece denilebilir ki, modernite, her bir sosyal bilim için hem bir doğum anıdır hem de tüm kurumsal inşası ile sosyal bilimlerin ana meseledir. Sosyoloji için bir var oluş meselesi olan modernite, her zaman merkezi konumdadır. Sosyolojinin kurucusu olan Comte için modernite pozitif evreyi, Durkheim için endüstriyel kapitalizmi, Marx için kapitalist toplumu ve Weber için rasyonel endüstriyel kapitalizmi örnekler (Callinicos, 2007, s. 201-208).

Moderniteye farklılığını veren faktör, söz konusu bu dönem içinde değişimin hız kesmemesi ve bu değişimin tüm dünyayı etkileyecek çapta olmasıdır. Giddens'a göre (2012), bu dönemi niteleyen özellikler daha önce *hiçbir yerde* deneyimlenmiş değildir; yani meta üretimini, özel sermaye sahipliğini ve sınıf sistemini barındıran kapitalizm, endüstriyalizm, ulus devletlerin sahip olduğu gözetleme kapasitesi ve askeri güç gibi özelliklerin ilk yoğunlaştığı yer Batılı ülkelerdir. Teknolojik dönüşümlerin baş döndürücü etkisinde olan bu dönemde, artık zaman ve mekân birlikteliği sona ermiştir. Birbirinden zamansal ve mekânsal olarak ayrı olan insanların teknolojik ilerlemeyle bir araya gelebilme imkânını içinde barındıran modernite, oldukça farklı deneyimleri de içerir. Modernitenin toplumsal ayağını oluşturan en önemli faktör olan uzmanlık sistemi ile gündelik yaşamda karşılaşılan sorunların çözümü için alanın uzmanı olan hukukçular, doktorlar ve mühendisler gibi profesyonellere başvurulur (Giddens, 2012, s. 10-31). Uzmanların ve profesyonel bilginin varlığı, karar verilecek tüm durumların açıkça sorgulanmasını da beraberinde getirir. Bu da modernite içinde eyleyen bireylerin yaşadığı koşullar üzerine ve kendisi üzerine düşünmesini getirir. Düşünümsellik olarak formüle edilen bu durum, Ritzer için kaçınılmazdır (2013, s. 552-553). Daha önceki toplumsal formasyonlarda düşünümsellik geleneğin yeniden yorumlanmasıyla sınırlıyken; modernite döneminde düşünümün kendisi de dâhil her şey, düşünüme açıktır. Kendi kendini sorun eden ve kendi üzerine düşünebilen modernite, bize yaygın bir belirsizlik hissini de aşarlar. Zaman ve mekânın birbirinden ayrıldığı, genel bir düşünümsellik halinin egemen olduğu, uzmanlık bilgisinin egemenliğindeki modernite bize, bilinir olma ve evimizde olma hissi verirken aynı zamanda yarattığı dönüşümlerle belirsizlik, risk ve kontrol edilemez şartları da sunar (Giddens, 2012, s. 38-39). Geleneğin yerine insan aklını koyan, bireyselliği ön plana çıkaran modernite, yaşamın her alanında ilerledikçe dünyanın 'büyüsünden arınmasına' neden olur ve tüm kurumlarıyla modern birey için 'demir bir kafes' olmaya başlar. Modernitenin, geleneğin baskısından kurtulmuş rasyonel yaşam, insan hakları temelinde özgürlük ve eşitlik vaatleri yerini aynışmaya, otomatlaşmaya, standartlaşmaya ve aynı zamanda insanlığın çözemeyeceği kadar büyük sorunlara bırakır. Modernite rasyonel bürokrasi ile özgürlükleri sınırlandırırken ekonomik yapılanması (hammadde ve pazar ihtiyacı) ile de büyük yıkımları getirecek olan paylaşım savaşlarına neden olur. Tüm bu sebeplerden dolayı başta sosyalist, Marksist, feminist daha sonra ise kendilerine postmodern yakıştırmaları yapılan düşünürler, modernitenin amacından saptığı ve insanlığı baskı altına aldığı konusunda (Sim, 2006, s. 9) birleşmiş ve moderniteyi eleştirmeye başlamışlardır.

Entelektüel kökenlerini başta Nietzsche olmak üzere; Heidegger ve Fransız düşünürleri Foucault, Derrida, Lyotard ve Baudrillard'dan alan postmodernizm, ekonomik olarak kapitalizmin alternatifinin olmadığı tek kutuplu dünyaya denk gelir. Bu aynı zamanda uluslararası sermayenin ulus-devletlerin sınırlarını aşındırdığı, iletişim teknolojilerinin zaman ve mekânı birbirinden

koparttığı bir dönemdir. Bu anlamda postmodernizm tüm bu çakışmalar nedeniyle ‘geç kapitalizmin kültürel mantığı’ olarak adlandırılır (Jameson, 2011, s. 31). Aynışmayı değil farklılaşmayı temsil eden postmodernite; merkeziliği değil ayrışmayı, evrensel olanı değil yerel olanı, bütünlüğü değil parçalanmayı savunur. Modernitenin ana temalarını oluşturan akılcılık, pozitivizm, bilim gibi kavramlar postmodernite için önemli olmadığı gibi insanlığın bilimsel düşünce ve akıl ile ilerleyeceği fikri postmodernitenin karşı olduğu bir durumdur (Şaylan, 2016, s. 145). Modernitenin her şeyi temellendirme ve bu temeli rasyonelize etme girişimine eleştirel bir duruş olarak ortaya çıkan postmodernite, bu nedenle anti-temelci bir duruşa sahiptir. Rasyonaliteye karşı ironiyi ön planda tutan postmodernite, mutlak doğruların ölümünü de ilan eder. 1960’lı yıllarda sanatsal alanlarda moderniteye karşı ortaya çıkan postmodernite, Batı modernitesinin bilim ve teknolojiyle birlikte akli araçsallaştırmasına karşı bir duruş sergileyip sınır tanımayışı (Sarup, 1995, s. 155) nedeniyle de pek çok kişiye çekici gelir.

Postmodernite, sosyal teoride, J. F. Lyotard’ın *Postmodern Durum* adlı eseriyle ses bulur. Lyotard’ın gelişmiş (ileri) toplumlarda bilginin durumunu ele alması ile başlayan tartışmanın hedefinde Marksizm, psikanaliz gibi büyük anlatıların ölümünün ilanı vardır. Lyotard, meta-anlatıların ölümüyle postmodern bir duruma geldiğimizi belirtir. Ona göre postmodernite, ‘üst-anlatısal meşrulaştırma düzeneğinin eskidiği ve özellikle metafizik felsefe ile ona bağlı üniversite kurumunun bunalıma düşmesine denk geldiği’ bir durumdur (Lyotard, 2013, s. 7). Lyotard’ın sosyal teoriye taşıdığı postmodernite anlatısı, kendisinden sonra oldukça büyük tartışmalara neden olmuş ve deyim yerindeyse postmodernite taraftarları ile onun karşıtlarını ortaya çıkartmıştır. Marksist düşünürler, postmodernizmi kapitalizmle ilişkilendirip eleştirirken (Hirst, Thompson, Jameson, Jay, Habermas, Callinicos vd.) başka bazı düşünürler postmodernizmin imkanlarından (Derrida, Baudrillard vd.) söz ederler. Genel olarak bu düşünürler, ‘ideolojik çatışma’ döneminde yetişip fikirlerini bu dönemlerde ortaya koymuşlardır. Ancak gelinen evre, bu çatışma biçiminden söylemsel mücadele dönemine geçişi temsil etmektedir. Artık düşünsel alanı kat etmiş modernite karşıtlığı, Fredric Jameson’ın tanımıyla, rakip düşünceleri itibarsızlaştırmaya yönelik bir strateji olan *söylemsel mücadele* (Jameson, 1997) haline dönüşmüş ve pek çok düşünürü birleştirmiştir. Bu iki alanı temsil eden Jürgen Habermas ve Zygmunt Bauman, modernite-postmodernite tartışmalarında aldıkları konumları nedeniyle özellikle ilgi çekicidir. İdeolojik çatışmaya uygun yazan Habermas ve söylemsel mücadele örneğinin önemli bir temsilcisi olan Bauman, modernitenin vaatlerini bir yere kadar aynı şekilde okurlar. Ancak birincisinin vazgeçmeyip içinde insanlık için potansiyeller taşıyan bir durum olarak tanımladığı evre, diğeri için anlamsız ve vazgeçilmesi gereken bir evredir. Bu nedenle iki sosyolog, içinde bulunduğumuz haliyle modernite ile ne yapmamız gerektiği noktasında birbirlerinden ayrılırlar. Her iki düşünürün ideolojik çatışmadan söylemsel mücadeleye geçiş döneminde, moderniteye ve postmoderniteye karşı aldıkları konumlara yakından bakmak ve günümüz Türkiye’si için bu yorumların açacağı olanaklara yoğunlaşmak oldukça önemlidir.

Habermas’ın Modernite ve Postmodernite Okuması

1960 sonrası merkez ülkelerde gerçekleşen bir dizi dönüşüm, emek eksenli kolektif eylemlerin geri çekilmesiyle, parçalanmasıyla ve yer yer dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu bu dağılma, bazı kesimlerce bir yenilgi olarak görülmüştür. Uğrunda ölünecek davaların kalmadığına dair bir söylemle el ele giden ve geri dönüşü olmayan bir belirsizlik döneminin başlangıcı olarak kabul edilen bu durum, başlangıç aşamasında oldukça yankı bulmuştur. Entelektüel dünyanın bazı kesimleri, bu durumun tasviri için modern dönemin sona erdiği ve artık postmodern bir döneme girildiği

yorumunda bulunmuştur. Bu düşünürler belirsizlik, merkezsizlik, dağılma ve parçalanmanın postmodernitenin ethosunu oluşturduğunu söyleyerek kendi teorileriyle de bu durumu desteklemeye çalışmıştır.

Habermas, bu anlam yitimi döneminde, modernite ve postmodernite üzerine düşünen ve tüm bu nitelermelerin bazı kesimlerin işine yarayan örtmeceler olduğunu öne süren önemli düşünürlerin başında gelmektedir. Habermas'ın eleştirmenleri tarafından yapılan en önemli belirlenim; Batı Marksizm'inin önemli sorunlarının tartışıldığı (devrim neden Batı'da gerçekleşmedi, devrimin öznesi kimdir vb.) bir ortamda akademik kariyerine, Adorno'nun gölgesinde ve Marksizm'i psikanaliz ile onarmaya çalışarak başladığı yönündedir. Habermas, pozitivism ve onun özelinde bilgi yapılanmalarına, araçsal aklın tüm toplumu kat edişine; doğruluk, içtenlik ve uygunluk temelinde yükselen yeni bir iletişim teorisine, kamusal alana ve aklın insanlık tarihindeki ilerleyişinin seyrine yönelmiştir. Habermas, Frankfurt Okulu'nun önde gelen düşünürleri gibi sermaye merkezilik, bürokrasi ve tüm bunları geliştirmek için gerekli olan araçsal akla eleştirel yaklaşır (Slattery, 2008, s. 426). Ancak onların totaliter sistemler tarafından insanın özgürlüğünün yok edildiğini ve kurtuluşun olmadığını savunduğu yerde Habermas, karşıt bir duruş sergiler (Bottomore, 1993, s. 253-254). O, insanlararası iletişimin özgürleştirebileceğini, rasyonel düşüncenin imkânlarından hareketle yaşanılabilir bir toplum için gerekli olan daha özgür ve daha adil bir düzenin oluşabileceğini ümit eder (Slattery, 2008, s. 427). Bu anlamda Habermas, Aydınlanmacı akıl projesinin toplumsal özgürleşmeci potansiyeline inanarak "tamamlanmamış bir proje" olan moderniteyi, tamamlama işine girişir (Callinicos, 2007, s. 420; Habermas, 1985). Modernite karşıtlığının hızla yükseldiği bir dönemde modernite savunusuna girişen Habermas, çeşitli eserleriyle bu tartışmaya katkıda bulunur. *Modernite: Tamamlanmamış Bir Proje* (Modernity: An Incomplete Project) ve onun gözden geçirilmiş hali olan *Modernite Versus Postmodernite* (Modernity versus Postmodernity) ve *Modernitenin Felsefi Söylemi* (The Philosophical Discourse of Modernity) adlı metinleri, tartışmasının ana hatlarını ortaya koyar.

Habermas, 'Modernity: An Incomplete Project' adlı çalışmasında, kelimenin tarihi ve kültürel serüveniyle işe başlar. Kelime ilk olarak, V. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanlar tarafından kendilerini pagan geçmişlerinden ayırmak için kullanılmıştır. Onlar, Romalı ya da pagan geçmişlerini 'antik' olarak tarif ederken; kendilerini 'modern' yani şimdiki zamana ait olarak tanımlamışlardır. Kelimenin kullanım şekli daha sonra sürekli olarak değişse de 'modern' kelimesi daima kendini yeni olanla özdeşleştirir ve geçmişle bağını kopartan bir söylem biçimine dönüşür (Habermas, 1985, s. 3-4). Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* adlı eserinde de modernitenin, meşruluk kaynağı olarak gelenekten kopuşu simgelediğini belirtir. Modernite, kendinden önceki zamanlarla bağını kopartarak kendi normatifliğini yaratır ve yönü daima ileriye dönüktür. Yeni, güncel, şimdikiye ait ve geleceğe dönük karakteriyle modern zaman (Habermas, 1994, s. 6-8), kendini mutlak bir şimdikiye konumlandırır. Şimdikiye, günümüze ve yeni olana bu vurgunun ardındaki düşünme biçimini anlamak için Habermas, Alman felsefe geleneğine, özellikle Hegel'in modernite anlayışına geri döner. Ünlü Alman filozof Hegel, yeni olan çağın yani modern olan çağın içinde bulunduğu çağ olduğundan hareketle modernite kavramını, yeni olan ile nitelendirir. 1500'lerde gerçekleşen üç tarihsel olay; Rönesans, Reform ve Coğrafi keşifler, Yeni Çağ ve Orta Çağ arasında kırılma noktalarını dile getirir. Bu kırılma noktalarının kopuşa doğru evrilmesi ise, Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile gerçekleşir. Böylece toplumsal alan kendi içinde ayrılmaya başlar. Hegel, moderniteyle birlikte birbirinden tamamen ayrılan bilimsel alan, sanatsal alan ve ahlaki alanla ilgili oldukça umutludur. Ona göre, sanatlar ve bilimler doğal dünyaya karşı güçlenecek ve insanlığın kendisini ve

dünyayı daha iyi kavramasına yardımcı olacaklardır. Bununla birlikte ahlak, ilerleyerek toplumsal kurumlarda adaleti ve insan mutluluğunu geliştirecektir. Ancak Hegel'in öngörülerinin aksine modernite, artan oranda rasyonelleşme, bürokratikleşme, uzmanlaşma ve metalaşmayı getirir. Böylece modern dönem, her şeyin alınabilir-satılabilir hale geldiği, gündelik yaşam pratiğinin parasallaştırıldığı, her eylemin ve sonuçlarının ayrıntılı olarak hesaplandığı ve egemen olan sınıfın çıkarlarının maksimize edildiği bir dönem haline gelir. Piyasa mantığı denilen şey, kamusal alana yayıldıkça da aşırı tüketimin haz ilkesi tüm toplumu baştan başa etkilemeye başlar. Böylece üretim eksenli yaşam yerini, tüketim eksenli bir yaşama bırakır. Habermas, modernitenin aldığı bu halle birlikte, kamusal alanın feodalleştiği, bireylerin tüketime mahkûm oldukları ve demokrasinin işlerliğinde sorunlar çıktığı tespitinde bulunur (Habermas, 2015, s. 291; 2019, s. 725-729).

Habermas, çözüm yolunu ortaya koymak için toplumu önce sistem dünyası ve yaşam dünyası olarak ikiye ayırır. Yaşam dünyasını genel olarak iletişimsel eylemin hâkim olduğu ve aktörlerin anlaşmasına dayalı bir alan olarak; sistem dünyasını ise devlet ve ekonominin, iktidarın ve paranın etkinliğinde olan bir alan olarak tasvir eder. Burada yaşam dünyasını da kamusal alan (kamuyu) ve özel alan (çekirdek aile) olarak ayıran Habermas, bu ayırmadan sonra, sistem dünyasının araçsal akılla birlikte yaşam alanını kolonileştirmesinin ve denetim altına alarak iletişimsel eylemin gerçekleşmesine engel oluşunun izini sürer. Yaşam alanının yüksek derecede sömürsü sonucunda, onun şeffaflığı ortadan kalkmaya; eylem ve kararların temelleri kamuya açık olmaktan çıkartılmaya ve olası demokratik bir denetlemeden kaçınılmaya başlanır (Finlayson, 2007; Habermas, 2019). Bu hayat alanında, eyleyen özneler hem baskı altında kalırlar hem de eylemlerinde rastgele ve bilinçsizce davranıp sağlıklı karar almadan uzaklaşırlar. Böyle bir ortamda bireyler arası konsensüsün sağlanması da zorlaşır. Bu durum, kamusal alanın içinin boşaltılmasını, eleştirel rasyonel düşünme becerisinin yavaşlamasını ve sağlıklı iletişimin sekteye uğramasını getirir. Bürokratikleşme, artan metalaşma ve uzmanlaşma, yaşam dünyasını yoksullaştırarak çeşitli krizlerin ortaya çıkmasına neden olur. Habermas, modernitenin krizleri olarak adlandırdığı rasyonalite krizi, ekonomi krizi, meşruiyet krizi, motivasyon krizi ve bunlarla ilişkili olarak yabancılaşma, şeyleşme, anlam ve özgürlük yitimine (Held ve Simon, 2006, s. 401) dikkatleri çeker. Sonuç olarak bilim, ahlak, hukuk ve sanattan beklenen ilerleme, adalet ve mutluluğu geliştirmesi gerçekleşmez ve modernite tamamlanmamış bir proje olarak kalır. Dahası bu durum bazı muhafazakâr duruşların güçlenmesine de neden olur (Habermas, 1985).

Habermas, modernitenin kazanımlarına karşı duran Leo Strauss, Hans Jonas, Robert Spaemann gibi yaşlı muhafazakârların pre-modernizminin yanında beliriveren iki tür muhafazakârlık biçimini tartışmaya açar. Bataille, Foucault ve Derrida gibi genç muhafazakârların anti-modernizminin yanında; Wittgenstein'in erken, Carl Schmitt'in orta, Gottfried Benn'in son dönemlerini tasvir eden yeni muhafazakârların postmodernizmi bu kapsama girer (Habermas, 1994). Aydınlanma geleneğine ve onun akli merkeze almasına karşı olan bu düşünürler, modernitenin krizlerini, rasyonalitenin anlam ve özgürlük yitimiyle açıklamaya çalışırlar. Ancak Habermas'a göre, bu açıklamalar modernitenin krizlerini ortaya koymada yeterli değildir. Çünkü onların söylediği gibi sorunun kaynağı kültürel alan değildir; sorunun kaynağı, ekonomik ve sosyal alanın yani metalaşmanın ve bürokratikleşmenin yaşam dünyasını sömürgeleştirmesidir (Habermas, 2019, s. 776). Habermas'a göre çözüm için metalaşmaya ve bürokratikleşmeye yol açan modernitenin kendisine bakmak gerekmektedir. Ancak bu, ondan vazgeçmek demek değildir. Zira modernite, sebep olduğu sorunları çözebilme yeteneğine sahiptir (Finlayson, 2007, s. 103-104, 115). En başından beri modernite, geleneğin normalleştirici işlevlerine karşı bir isyan deneyimi ve her zaman

bir öz-eleştiri² hareketidir. Kendinden şüphe etmek onun doğasının bir parçasıdır (Edgar, 2006, s. 98). Bu nedenle Habermas, moderniteden vazgeçmek yerine, onu iletişimsel eylem ekseninde gerçekleşen diyalog imkanıyla yeniden inşa etmeye, modernitenin krizlerini aşmaya ve onu tamamlamaya çalışır.

Habermas'a göre modernitenin temel sorunu, sistem dünyasının yaşantı dünyasını araçsal rasyonalite (bürokratik kriterler, araçsal akıl, sermaye merkezilik ve uzmanlaşma) ile ilgası ve iletişimsel rasyonaliteye yer bırakmamasıdır. Bunun için sistem dünyasının yaşantı dünyasını sömürgeleştirmesinin önüne set çekmek gerekmektedir (Habermas, 2015, s. 41-44). Yaşantı dünyası rasyonelleştikçe sistem dünyasının işleyişi üzerindeki etkisi güçlenecek ve yaşantı dünyasını temellendiren iletişim ve toplumsal hareketler güçlenecektir (Ritzer, 2013, s. 589-590). Konsensüse ulaşmayı hedefleyen aktörlerin uygunluk, doğruluk, içtenlik gibi özelliklere sahip diyalogu kullanarak iletişime geçmesi özelinde kurgulanan iletişimsel eylem, bu nedenle temel önemdedir (Habermas, 2019, s. 127). İletişimsel eylemin gerçekleştiği ve konsensüsün sağlandığı yaşam alanı ve onun sağlıklı işleyişi için bir önemli imkân da yeni toplumsal hareketlerden gelebilir. Hayat kalitesini arttırmak, adil ve eşit bir düzende yaşamak, doğal çevrenin korunması başta olmak üzere çeşitli eylem planlarına sahip yeni toplumsal hareketler, krizlerin "çözümüne" yönelik hareketler olarak tanımlanır. Habermas'ın kaba, saldırgan eşitsizlik ve tahakküm biçimlerinin ortadan kaldırılabilir imkânlarla sahip olarak gördüğü yeni toplumsal hareketler, direniş biçimleriyle yaşam dünyasının ilgasını da önleyeceklerdir (Benhabib, 2005, s. 317-318; Layder, 2006, s. 251).

Sonuç olarak Habermas, modernitenin krizlerinin tespiti ve bu krizlerin aşılabilir yaşanabilecek bir dünyanın imkânlarını ortaya koyar. Habermas, modernitenin rasyonalite merkezliliğine iletişimsel eylemi ekler ve onun 'öz-eleştirel' duruşuna sahip çıkar. Modernitenin eleştiri potansiyeline sahipliğine odaklanmak ve onu içeriden yeniden inşa etmekle ondan vazgeçmeyen Habermas uzlaşım, diyalog ve öznelerarasılıkla yeni bir modernite anlayışını da ortaya koyar.

Bauman'ın Modernite ve Postmodernite Okuması

Bauman, sosyolojiyi gündelik yaşama indirgeyen ve bu anlamda önemli teori, teorisyen ve kavramları yorumlayarak kendi bakış açısını oluşturmaya çalışan bir düşünürdür. Sosyolojik bilgi ile sağduyuyu birbirinden ayırma da (Bauman, 1998); o, genel sosyoloji ve metodolojiyi bir tür sağ duyu alan haline getirmeye çalışmıştır. Bauman'ın popülerliğinin ilk ve en önemli nedeni onun iyi bir sosyal teori okuyucusu olması ve sıradan insanın bile anlayabileceği şekilde sosyal teorinin önemli eserlerini gündelik dile çevirmesidir.

Bauman, *Borçlu Zamanlarda Yaşamak*, adlı eserinde, kendisini ahlaki sorumluluk alanında konumlandırıp kilise ve devlete karşı bir duruşa sahip olduğunun altını çizer (Bauman, 2019, s. 22). Çalışmalarının önemli bir kısmını moderniteye ayıran ve bu nedenle de postmoderniteye de bakmak zorunda kalan Bauman, çok uzun süre modernite karşıtlığı özelinde yazmıştır. Ona göre modernite bir proje ise çelişkilerle doludur. Bu çelişkileri anlatmak için Bauman [ki popülerliğinin ikinci ve önemli unsuru da budur] kendi '*romantik düallitelerini*' ortaya koyar: yasa-koyucular ve yorumcular,

² Habermas, moderniteye özgü bu öz-eleştirin Sol-Hegelciler ve Sağ-Hegelciler tarafından XIX. yüzyıldan beri temsil edildiğini öne sürer. Modern toplumun örgütlenme biçimine yönelik olan bu iki eleştiri kolundan kendisini Sol-Hegelcilerin mirasçısı olarak gören Habermas, otoriterliğe karşı olup özgürleşmenin sağlandığı bir moderniteyi savunarak Sağ- Hegelciliğin mirasçıları olan post-modernistleri yani yeni muhafazakarları (Edgar, 2006, s. 98) eleştirir.

avlak bekçisi ve bahçıvan, turist ve aylak, panoptikon ve banoptikon/sinoptikon, katı modernite ve akışkan modernite, mahrem ve kamusal, akışkanlık ve katılık bunlardan bazılarıdır.

Bauman'a popülerliğini veren üçüncü özelliği, Yahudi kökenli olmasından dolayı eleştirel perspektiften yaklaştığı modernite anlayışı nedeniyle entelektüel camiada muhalif bir yazar olarak kabul görmesidir. Ana akım sosyal teori karşıtlığı olarak da yorumlanan bu durumun kendisi, ana akım olduğunda da Bauman çoktan fikrini değiştirmiş ve daha önce savunduğu postmoderniteye karşı mesafelenmiştir. O, postmoderniteyle yollarını ayırması nedeniyle içinde bulunduğumuz dönemi, katı olan her şeyin akışkan (*liquid*) olduğu bir süreç olarak; yani akışkan modernite olarak anacaktır. Bauman'ın sosyolojisinde gerçekleşen bu dönüşüm için öncelikle onun modernite ile olan diyaloguna ardından da postmodernite ve akışkan moderniteyle olan ilişkisine bakmak gerekmektedir.

Bauman, modernite ile Aydınlanma arasında organik bir bağ olduğunu öne sürer. Ona göre modernite, Batı Avrupa'da XVII. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal, entelektüel ve yapısal dönüşümleri kapsar. Söz konusu bu dönüşümler; kültürel bir proje olan Aydınlanma, endüstriyel kapitalizm (Bauman, 2003, s.13, 70-71), gelişen teknoloji, bilimin artan otoritesi, iş bölümü ve uzmanlaşmadan meydana gelir. Modernite, ona mahiyetini veren Aydınlanma gibi materyalist, bilimci, deterministik, araçsal akıl merkezli olma özelliklerine sahiptir. Buradan hareketle Bauman, moderniteyi düzen, yaratım ve denetim pratikleriyle özdeşleştirir. Ona göre, geleneksel yaşamın yerine yeni bir yaşam tarzının rasyonel amaçları merkeze alarak inşası olan modernite, 'eski katıların' eritilip yerine 'yeni katıların' ortaya çıkarılması olarak tasvir edilebilir (Bauman, 2005, s. 109–119, 177). Düzen, düzenleme, organize etme pratikleriyle el ele giden moderniteyi Bauman, vahşi kültürlerin bahçe kültürüne dönüşme süreci olarak tanımlamakta; yeni becerilere sahip bahçıvanların avlak bekçilerinin yerini aldığını belirtmektedir (Bauman, 1996, s. 66–67). Bu pratikte, modern bilimin öncülüğünde teknoloji ve araçsal aklın şekillendirdiği bürokrasi, bahçıvanın ideal düzeni sağlaması için işe koşulur. Yeni ve iyi olana doğru bir itkiye sahip olan modernite, kendi düzenini kurmak ister. Düzensizliğin üstesinden gelerek düzen kurmaya çalışmak modernitenin hem yapıcı hem de yıkıcı yönünü işaret eder (Bauman, 2018a, s. 312; 2020a, s. 48). Bauman için modernite, aynı zamanda aykırı olanın yok edilip ilerleme ve mükemmele ulaşma gayretinin de görüldüğü bir zamandır (Bauman ve Lyon, 2016, s. 95). Modernitenin kendisi bu anlamda '*yaratıcı yıkım*'ı içeren tecrübeler bütünüdür de (Bauman, 2020a, s. 92). Bauman'ın genel olarak eserlerinde vurguda bulunduğu asıl nokta işte tam da burasıdır. Modernitenin kendisi, sadece ilerlemeyi yavaşlatan unsurlardan kurtulmak istemez o, aynı zamanda eski olana, geleneksel olana karşı da savaş içindedir. Eski, modası geçmiş olanın yerine yeniyi koyma amacıyla kendini meşrulaştıran modernite, onun için ayrıştıran ve ayıklayan bir süreçtir (Bauman, 2000, s. 27-28; Bauman, 2003, s. 34). Bu ayıklama işi sadece kitlesel katliamlarla değil üretim araçları, kapatma ve gözetleme gibi pratiklerle de desteklenir ve bu onun 'katı' bir düzene doğru evrilmesine neden olur.

Bauman, burada entelektüel bir seçime gider, zira kendisi daha önceki eserlerinde net bir şekilde, günümüz dünyasını anlatmak için 'postmodern' nitelendirmesini kullanır ve onun açıkça destekçisidir. Ona göre postmodernlik, dünyanın belli ve ayrıcalıklı bir bölümüne ait bir kültürdür ve o bir realitedir. Postmodernite, modernliğin rasyonel ve bilimsel yönünün oluşturduğu epistemolojik kesinlik, toplumsal mühendislik ile geleceği belirleme gibi pratikler yerine; esnek, kopuk, merkezlessiz, köksüz, tarihsiz ve rastgele öğelerin bir toplamı gibidir. Postmodernlik, tüm bu ayrıksılığı nedeniyle de modernlikle ilişkilidir. Ona göre postmodernlik, modernliğin reddi ya da itibarsızlaştırması değil, değişimi isteyen; kendi imkânsızlığını kabul eden modernlikten başka bir şey değildir (Bauman,

2003, s. 348). Bauman, modernliğin bittiği sonucunu çıkartamayacağımızı, modern pratiklerin son bulmadığını sadece özgürlük, kardeşlik, eşitlik hedeflerini kaybettiğini belirtir (Bauman, 2003, s. 131). Hedeflerin kaybolması modernite sürecini katılaştırmış ve onun insanlığa karşı kısıtlayıcı pratiklerin uygulanma alanı haline gelmesine neden olmuştur. Sürecin ilerleyen dönemlerinde, modernitenin ‘alamet-i farikası’ olan aşırı düzen ve onun ayrılmaz parçası olan özgürlük kısıtlamasına karşı hoşnutsuzlukların arttığını ve bununda bizzat faillerce hoş karşılanmadığını belirtir. Güvenlik adına özgürlüğü kısıtlayan modernite de daha fazla düzen daha fazla hoşnutsuzluk anlamına gelir. Oysa yeni bir tip insan olarak modernitenin imkânlarından doğan postmodern insanlar, bir parça mutluluk ve haz karşılığında kendi güvenlik potansiyellerinin bir kısmını takas etmeye hevesli kişilerdir (Bauman, 2000, s. 9-10). Bauman’a göre özgür iradeyi ve duyguya yönelik olduğu için postmodernlik, modernlikten bireylere daha çok seçim olanağı tanır. Postmodernlik modernliği bitirmiş değildir, bugün modernliğin yıkmaya çalıştığı her şey (cemaat, gelenek, kökler, kan vb.) geri gelmektedir (Bauman, 2000, s. 111-112). Geri gelen şeylerin, özgürlük ideali için sakıncalarını gören Bauman, bu noktadan itibaren postmoderniteye karşı eleştirel bir tavır alır. Ona göre modernite kesinlikse, postmodernite müphemliktir (2003, s. 21). Modernliğin katı sınırlarına karşı postmodernitenin aşırılıkları ve müphemliğe kapı aralayan pratiklerini, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları* (2000) adlı eserinde ayrıntılarıyla ele alır. Düzensizleştirme ve haz ilkesi, güvenliğe karşı özgürlük isteği, homojenliğe karşı heterojenlik özelinde tanımlanan postmodernlik, failerde hoşnutsuzluk hissi de yaratmaktadır. Bu hoşnutsuzluk, haz arama özgürlüğüne karşılık bireysel güvenliğin azalmasıyla ortaya çıkar. Postmodernitedeki en önemli haz, tüketimle ortaya çıkandır; tüketim kimlik yaratımı haline gelir ve failer tükettikçe var olurlar. Öyle ki, tüketicilerin siyasal olarak özgürlük ve tüketim talepleri birleşerek tüketim özgürlüğünü daha da arttırma talebine dönüşür. Bu durum da kaynakların kullanımını özelleştirmeyi getirir. Burada en önemli sorun, siyasal ya da sosyal haklar için bir araya gelmenin ve kolektif eylemlerde bulunmanın artık ‘haz ve özgürlük’ talebiyle mukayese edilmesi ve dağınıklığın bu eylemleri de etkilemesidir. Sonsuz olasılıklar, evrensel düzensizleştirmenin irrasyonelitesi, piyasa rekabetinin ahlaki körlüğüne verilen öncelik, diğer tüm özgürlüklerin pahasına sermayeye ve finansa verilen sınırsız özgürlük, artan kutuplaşma (Bauman, 2000, s. 10, 36-37) bu dönemin başlıca özellikleridir.

Postmodernitenin hoşnutsuzluklarını tartışmaya açtıktan sonra Bauman, artık bu kavram yerine ‘akışkan modernite’ kavramını kullanmaya başlar. Akışkan moderniteyi anlamlandırmak içinse ‘katı modernlik’ kavramını ortaya atar. Katı olan ulus-devlet, sermaye, millet, sınıf, bürokrasi eriyip akışkan hale gelmeye başlar. Sosyal yaşamın formlarından hiçbiri akışkan modernitede şeklini uzun süre koruyamaz. Akışkan moderniteyi temsil eden unsurlar yerellik, bireysellik, esneklik, değişimin sürekliliği ve çoğulluğudur. Bauman, akışkan moderniteyi hazların ve piyasa güçlerinin egemenliğinde sürekli değişen bir dönem olarak; katı moderniteyi ise sınırlar, katı rasyonelite, düzen ve belirsizliğin giderilip kesinliğe ulaşılmasıyla anlatır (Bauman, 2020b, s. 48). Akışkan moderniteyle ilgili örneklerini alışveriş merkezleri, internet ve yeni mecralar, ultra güvenli siteler oluştururken; katı moderniteyle ilgili en önemli örneği ise Holokaust’tur. İyi bir toplum inşa etme projesi olan modernite de belirli insan kategorilerinin olmaması özünde modern bir icattır (Bauman, 2015, s. 13-14; 2017a, s. 103). Ona göre Yahudi katliamı, teknolojik ve bürokratik örgütlenmenin başarısıdır. Titiz ve hassas iş bölümünün örgütlenmesi olarak nitelediği Holokaust, kişisel olmayan ve iyi senkronize edilmiş bir etkinliktir (Bauman, 2016, s. 40-42). Modernitenin katı dönemi bu nedenle onun eserlerinde her zaman karşı olunması gereken bir durum olarak tasvir edilir. Bu dönemden

itibaren ‘akışkan’ başlığına sahip pek çok eser veren Bauman, içinde yaşadığımız dönemi farklı özellikleriyle tasvir etmeye devam eder.

Ona göre akışkan modernite dönemi, hazlarla dolu toplumları işaret eder. Bauman, bu toplumların kumarhane kültürüne sahip oldukları yorumunu yapar. Söz konusu bu kültürel yapılanmanın merkezinde, devamlı baştan çıkartılmayı bekleyen müşteriler ve onları sürekli tüketmeye teşvik eden bir sistem söz konusudur. Tüketim özelinde kurgulanan bu toplumsal failer, sürekli alışveriş merkezi gezen birer hacıdır. Alışveriş listeleri hacının dua kitapları, mağazalar ise tapınaklarıdır. Bu nedenle Bauman, tüketimin bir varoluş meselesi haline geldiğini; failerin tükettikçe dönüştüğünü ve kendilerini yenilediğini belirtir. Bu dönemde, geleceğin ipotek altına alınması anlayışının yerini geleceğin faileri ele geçirmesi almıştır (Bauman, 2001, s. 43; Bauman, 2018b, s. 80; Bauman, 2020b, s. 89). Katı modernitenin para biriktiren, tutumlu bireyinin yerini tüketen, tükettikçe kimliğini oluşturan failer alır. Bauman, bu durumun nasıl tehlikeli bir hal aldığı; akışkan modernitenin bireysel tercih, haz ve aşırılıklarla nasıl el ele gittiğini ve bu durumun ortak iyi için bir araya gelmenin önündeki en büyük engel (Bauman, 2018c, s. 111, 141) olduğunu anlatmaya çalışır.

Bauman, Akışkan *Modernite* adlı eserinde, Marx ve Engels’in burjuvazinin her şeyi sürekli altüst etmesi ve ‘sabit, donmuş kutsal ve geleneksel ne varsa çözmeyi ve eritmesini’ örnek göstererek, modernitenin akışkan evresinde değişimin sürekli oluşu ve belirsizliğin egemenliğinden dem vurur. Ona göre, modernliğin simgesi çelik ve betonsa akışkan modernitenin simgesi hafif ve dönüştürülmesi kolay olan plastiktir (Bauman, 2001, s. 343; 2017b, s.12). Plastize edilmiş hayatlarda ise uçurumların derinliği giderek artmaktadır. Bauman, bu dönemde ortaya çıkan yeni yoksulluk biçimleri, keskinleşen adaletsizlik, sınıflar arası artan eşitsizlik ve dev risklerle karşı karşıya olduğumuzu belirtir. Aylaklar ve turistleriyle eşitsiz bir yapı sergileyen akışkan modernite, birilerine sonsuz hareket imkânı verirken çok daha fazlasına yerinde kalmayı emreder (Bauman, 1999; Bauman, 2001, s. 357). Bu durumun bir uzantısı olan ve Bauman’ın dikkat çekmeye çalıştığı bir diğer nokta günümüz toplumlarının güvenlikle ilgili tutumlarıdır.

Modernitenin güvenlik saiki olan panoptikon (bütünü gözleme) teknolojik gelişmeler sayesinde çeşitlenmiş yerini banoptikon (sınırlandırıcı gözleme) adı verilen yeni türlere bırakmıştır. Katı modernite öncesinde güvenlik nedeniyle yaşam yerlerinin kendilerini hendek, sur ve duvarlarla çevrelemesi gibi akışkan modern koşullarda kent yaşamında seçkinler, kendilerini aşırı güvenli sitelere, yerleşim alanlarına gönüllü olarak kapatırlar (Bauman, 1999, s. 61; 2018b, s. 172). Ancak buna rağmen özel alan-kamusal alan ayrımı tersine döner. Eskiden özel alanın, kamusal alan tarafından ele geçirilmesi tartışılırken şimdilerde özel olan kamuya taşınmış ve kitlesel izleyicilerin gözleri önüne internet, bilgisayarlar, kayıt cihazları ile serilmiş, özel alan kamusal alana doğru akmaya başlamıştır (Bauman, 2017b, s. 114).

Kamusal alanın bireyselleşmeyle dönüştüğü, kumarhane kültürü, tüketim merkezliliği, parçalanmışlığı, derin sosyal eşitsizliği ve haz odaklı oluşuyla akışkan modernite (ya da eski adıyla postmodernite) tüm bu çelişkilerine ve krizlerine rağmen Bauman için önemlidir ve katı modernitenin özgürlük kısıtlamasına karşı, mutluluk merkezli akışkan modernite derinden derine eserlerinde savunulur. Bu anlamda Bauman, tek tiplilik, sınırlılık, katı akıl-merkezlilik karşısında aşırı tüketime şöyle bir değinip pek çok eserinde akışkan moderniteyi tüm veçheleriyle anlatıp onu alttan alta destekler.

Sonuç

Sosyal teori, toplumsal dünyayla ilgili düşünen ve bilgi üreten disiplinler bütünüdür. Sosyal teorinin en önemli sorusu hiç kuşkusuz içinde bulunduğumuz, eşitsizlikleri ve farklılıklarıyla bir bütünü temsil eden dünyanın ne'liğine dairdir. Farklı farklı yorumlama biçimleriyle anlamlandırılmaya çalışan dünyamız için premodern, modern, postmodern toplumların bütün olması ya da birinci, ikinci ve üçüncü dünya ülkelerinin oluşturduğu bir alan olması, Batılı ya da Doğulu, merkez, yarı-çevre ya da çevre ülkelerin eşitsiz bir sistem oluşturmasına bağlı olarak farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Dünyayı oluşturan toplumsal yapıların hiç kuşkusuz eşit ve özgür olmaktan çok hep bir hegemonya altında ve eşitsizlik içinde var oldukları tarihi bir gerçekliktir. Bilinen başka bir gerçeklik ise, modernite ile toplumlar arası eşitsizliğin bilinen dünya ile sınırlı olmadığı ve küresel bir hal aldığıdır. Modernite, eşi benzeri görülmedik bir değişim ve dönüşüm anı olarak tüm dünyayı etkisine alan ve ibreyi Batılı, gelişmiş, merkez ülkelerin yararına çeviren bir durumdur. Ancak modernite aynı zamanda Batı-dışı toplumlarında bir şekilde deneyimlediği bir durumdur. Bu nedenle toplumların moderniteyi deneyimleme biçimi ve moderniteyi anlamlandırma tarzları oldukça önemlidir.

Sosyal teori içinde, farklı kültürlerden gelen pek çok düşünür de modernite ve postmodernite özelinde düşünmüş ve eser vermiştir. Söz konu eserler, günümüz için önemli bir külliyat oluşturmuştur. Bu külliyat içerisinde adı geçen Habermas ve Bauman hem sosyal teoriye hem de modernite-postmodernite tartışmalarına katkıları olan iki önemli düşünürdür. Bu çalışma, Habermas'ı modernite savunuculuğu; Bauman'ı ise moderniteye karşı eleştirel tutumu özelinde ele almaya çalışmıştır. Habermas, kısa Nazi deneyimiyle yaftalanmış ancak Adorno ve Frankfurt Okulu ile dönüşmüştür. Bu dönüşüm onun modernite anlayışına da yansımış ve modernitenin içindeki potansiyellerden vazgeçemeyeceğimizi savunmuştur. Moderniteyi rasyonalite ve öz eleştiri pratiklerinin yanında iletişimsel eylemle, özneler arası uyuma götüren yol olarak dizayn eden Habermas, modernliği içeriden yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Bauman ise, Yahudi kökeni nedeniyle moderniteye karşı konum almıştır. Onun için modernite düzen, ilerleme, özgürlük ve refah artışı olmaktan çok ayrıştıran, ayıklayan, yok eden pratikler bütünüdür. Yıkım ve katliamların gerisindeki zihniyeti besleyen entelektüel düşünme biçimi olarak da moderniteyi eleştiren Bauman, modernitede Habermasçı anlamda bir imkânlar bütünü görmez. Habermas, modernite için derinlemesine bir düşünüş ve eylem planı üzerinde durup bunu felsefi olanaklarıyla birlikte sosyal alana uygulamaya çalışırken; Bauman, moderniteyi gözlemleyen ve herkesin anlayacağı şekilde onu yorumlayan biridir. Dahası Habermas modernite gibi kapsamlı bir proje teorisyeniye, Bauman postmodernizm gibi eklektiktir ve onun 'kes-yapıştır' ruhuna uygun yazar. Duruşları ve yazılarıyla iki karşıt geleneği temsil eden Habermas ve Bauman, Türkiye sosyal bilimlerinde önemli iki düşünürdür. Haklarında³ makaleler, tezler ve kitaplar yazılan Bauman ve Habermas'ın bu anlamda Türkiye'de kendi taraftarları da bulunmaktadır. Ayrıca genel olarak tarihimizi, modernite deneyimine

³ YÖK'ün resmî sitesi olan tez.yok.gov.tr' de yer alan tez arama motorunda Jürgen Habermas ve Zygmunt Bauman isimlerinin aratılmasıyla elde edilen verilerden hareketle, Türkiye'de yazılan lisansüstü tezlere bakılacak olursa; Jürgen Habermas ile ilgili 24, Zygmunt Bauman ile ilgili 68 çalışma yapıldığı görülecektir. Habermas ile ilgili ilk çalışma, Ahmet Çiğdem'in 1988 tarihli yüksek lisans tezi; Bauman ile ilgili ilk çalışma Yavuz Adigit'in 2000 yılında yazdığı yüksek lisans çalışmasıdır. Bauman, 2023 yılına kadar sosyal bilimsel alanda lisansüstü çalışmalarda konu olarak seçilmeye devam ederken; Habermas ile ilgili son çalışmaların 2020 yılında yapıldığı görülmüştür. Bunun dışında Bauman ve Habermas'ın birlikte konu edildiği tek bir teze rastlanmıştır. Alican Özer'in 2019 yılında felsefe alanında yazmış olduğu yüksek lisans tezinin konusu Bauman ve Habermas'ın etik ve siyaset anlayışlarının karşılaştırmasıdır (tez.yok.gov.tr, 2023). Aynı yazarın yine, 2019 yılında Bauman ve Habermas'ı entelektüel anlayışlarını konu edindiği bir de makalesi bulunmaktadır. Bunun dışında elbette Bauman ve Habermas'ı konu edinen pek çok makale bulunmaktadır. Bauman ile ilgili Türkçe Dizin'de taranan dergilerde 34, Habermas ile ilgili 45 makale bulunmaktadır (trdizin.gov.tr, 2023). Sonuç olarak Bauman ve Habermas birlikte neredeyse anılmamış olsalar da Türkiye sosyal bilimlerinde başvurulan önemli isimler arasındadırlar.

göre okumak bir gelenek haline gelmiştir. Bu anlamda bu iki duruşun Türkiye’de yankı bulması şaşırtıcı değildir.

Türkiye sosyal bilimlerinde özellikle de Türkiye sosyolojisinde ‘modernite taraftarlığı ve modernite karşıtlığı’ oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Bu iki çaba, günümüz Türkiye’sinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Kabaca modernite taraftarlarını, Türkiye Cumhuriyeti kurucu paradigması; onu eleştirenleri de muhafazakâr paradigma olarak adlandıırırsak günümüzde bir kurucu-koruyucu çekişmesi ve bu çekişmeyi sahiplenenerle karşı karşıya kalmaktayız. Kurucu paradigma, Aydınlanma ve modernitenin tüm olanaklarına sahip çıkarken; muhafazakâr paradigma ülkenin tarihsel mirasından hareketle Aydınlanmacı-moderniteci anlayışın tüm kabullerine büyük itirazlar yöneltir. Bu anlamda kurucu ve koruyucular, farklı bir bakış açısıyla ele alındığında bir tarafın Bauman’dan dem vurması; diğer tarafın ise modernizm savunuculuğu yaparken Habermas’tan faydalanması kaçınılmazdır. Ancak bu çalışma, gerek Bauman’ın haklı ve yerinde eleştirilerine gerekse de Habermas’ın moderniteyi sahiplenişine kulak vermemiz gerektiği tezinden hareket eder. Her iki yazarın da Batı’da ve Batı özelinde yazdığını akıldan çıkarmayan çalışma, modernitenin akıl/rasyonalite, bilim, bürokrasi ve devlet örgütlenmesinde barındırdığı ayıklama-ötekileştirme-tahakküm altına alma biçimlerinin farkında olunmasından yanadır. Ancak Habermasçı anlamda Aydınlanma’nın ve aklın kazanımları olan geleneğin sultasından kurtulma ve öz eleştiriyi de savunmaktadır. Bu savununun ülkemizin şartlarıyla da yakından ilgisi bulunmaktadır.

Artan siyasal sığınmacı ve mülteci sayısı, nüfusunun gittikçe grileşmesi ve sağlıklı yaş almayla ilgili acil eylem planına ihtiyacı, dünyanın gittikçe muhafazakârlaşması ve artan neoliberal taleplerle kuşatılan genç nüfusu, istihdam ve altyapı sorunlarıyla karşı karşıya olan ülkemizde bu sorunlarla ilgili çıkış yolu aranırken Habermas’ın teorisi daha çözüm odaklı görünmektedir. Zira Habermas, günümüz sorunlarının çözümü için işe koşulan Z kuşağı yaftalaması, sosyal kimlikten yoksunluk, itaat noksanlığı gibi kültüre yapılan vurgu yerine dikkatleri kapitalizmin kötü sonuçlarına, ekonomik ve sosyal nedenlere çevirmek gerektiği tavsiyesinde bulunur. Artan sayıda yaşlı nüfusu, genç nüfus ve sorunları, siyasal sığınmacılar ve onların yaşadığı kültürel şoklar başta olmak üzere her sosyal katman ve onların sorunlarıyla sürekli karşı karşıya kaldığımız için toplumsal karşılaşma anları başta olmak üzere; bize gerekli olan şey yapıcı eleştiri, iletişimsel eylem ve rasyonel etikdir. Öteki olarak kodlananların farklılığının farkında olmak, öznelarası uyum için iletişimsel eylem ekseninde diyalogda olmak kullanabileceğimiz önemli stratejilerin başında gelmektedir. Zira bir arada yaşayabilme olanaklarımızı hazırlayan bu faktörlerin etkin bir biçimde toplumsal alana aktarılması ve bir yaşam etiği haline getirilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde karşımızdakini anlayabilir, kendimiz anlatabilir ve uzlaşmacı bir yol bulup bir arada yaşama imkânımızı arttırabiliriz.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Conflict of Interest: The author have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Arnold, D. (2000). *Coğrafi keşifler tarihi*. (2. Baskı). (Osman Bahadır, Çev.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Bauman, Z. (1996). *Yasa koyucular ve yorumcular, modernite, postmodernite ve entelektüeller üzerine*. (Kemal Atakay, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Bauman, Z. (1998). *Sosyolojik düşünmek*. (Abdullah Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Bauman, Z. (1999). *Küreselleşme, toplumsal sonuçları*. (Abdullah Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve hoşnutsuzlukları*. (İsmail Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış hayat-postmodern ahlâk denemeleri*. (İsmail Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik*. (İsmail Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. (Yavuz Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2015). *Akışkan modern dünyada kültür*. (İhsan Çapcıoğlu ve Fatih Örnek, Çev.). Ankara: Atıf Yayınları.
- Bauman, Z. (2016). *Modernite ve holokaust*. (Süha Sertabiboğlu, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları
- Bauman, Z. (2017a). *Zygmunt Bauman ile söyleşiler*. Z. Bauman ve K. Tester (Edt.). (Mesut Hazır, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Bauman, Z. (2017b). *Akışkan modernite*. (Sinan Okan Çavuş, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2018a). *Kuşatılmış toplum*. (Akın Emre Pilgir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018b). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup*. (Pelın Sıral, Çev.). İstanbul: Habitus Yayınları.
- Bauman, Z. (2018c). *Akışkan hayat*. (Akın Emre Pilgir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2019). *Borçlu zamanlarda yaşamak*. (Akın Emre Pilgir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2020a). *Bireyselleşmiş toplum*. (Yavuz Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2020b). *Eğitim üzerine*. (Akın Emre Pilgir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim*. (Elçin Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benhabib, Ş. (2005). *Eleştiri, norm ve ütopya, eleştirel teorinin temellerine dair bir inceleme*. (İsmet Tekerek, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bloch, E. (2002). *Rönesans felsefesi*. (Hüsen Portakal, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi
- Bottomore, T. (1993). *Marksist düşünce sözlüğü*. (Mete Tunçay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bumin, T. (1996). *Tartışılan modernlik: Descartes ve Spinoza*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Burke, P. (2000). *Rönesans*. (Özkan Akpınar, Çev.). İstanbul: Babil Yayınları.
- Callinicos, A. (2007). *Toplum kuramı tarihsel bir bakış*. (Yasemin Tezgiden, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Edgar, A. (2006). *Habermas: the key concepts*. UK, London: Routledge.
- Faure, P. (1992). *Rönesans*. (Hüseyin Boysan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları
- Finlayson, J. G. (2007). *Habermas*. (Talat Kılıç, Çev.). Ankara: Dost Yayınları
- Foucault, M. (1984). *Foucault reader*. (Paul Rabinow, Edt.). USA, New York: Pantheon Books.
- Freyer, H. (2014). *Sanayi çağı*. (Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Çev.). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları
- Giddens, A. (2012). *Modernliğin sonuçları*. (Ersin Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gimpel, J. (1997). *Orta çağda endüstri devrimi*. (Nazım Özüaydın, Çev.). Ankara: TÜBİTAK Yayınları
- Goldmann, L. (1999). *Aydınlanma felsefesi*. (Emre Arslan, Çev.). Ankara: Doruk
- Habermas, J. (1985). *Modernity-an incomplete project*. H. Foster (Ed.) *Postmodern Culture*. Erişim adresi: http://www.aphotostudent.com/wp-content/uploads/2009/11/habermas_modernityproject.pdf
- Habermas, J. (1994). *The philosophical discourse of modernity-twelve lectures*. (Frederick G. Lawrence, Trns.) Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2015). *Kamusal yaşamın yapısal dönüşümü*. (Tanıl Bora ve Mithat Sancar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Habermas, J. (2019). *İletişimsel eylem kuramı*. (Mustafa Tüzel, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Held, D. ve Simon, L. (2006). *Habermas'ın geç kapitalizme dair kriz kuramı*. H. E. Bağcı (Ed., Çev.). *Frankfurt okulu*. (2. Baskı). (s. 387-411) içinde. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Huberman, L. (2013). *Feodal toplumdun 21. yüzyıla* (Murat Belge, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jameson, F. (1997). *Five theses on actually existing marxism*. E. M. Wood ve J. B. Foster (Ed.), *In defense of history - Marxism and The postmodern agenda* içinde. USA, New York: Monthly Review Press.
- Jameson, F. (2011). *Postmodernizm ya da geç kapitalizmin kültürel mantığı*. (Nuri Plümer ve Abdülkadir Gölcü, Çev.). İstanbul: Nirengi Yayınları.
- Köhnen, G. (1965). *Dünya Ekonomi Tarihi*. (Tunay Akoğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınevi
- Layder, D. (2006). *Sosyal teoriye giriş*. (Ümit Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları
- Liotard, F. (2013). *Postmodern durum*. (İsmet Birkan, Çev.). Ankara: BilgeSu Yayınları
- Moore, B., Jr. (2003). *Diktatörlüğün ve demokrasinin toplumsal kökenleri*. (Alaeddin Şenel, Çev.). Ankara: İmge Y.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2013). *Sosyoloji kuramları*. (Himmet Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayın.

- Sarup, M. (1995). *Post-yapısalcılık ve postmodernizm*. (A. Baki Güçlü, Çev.).Ankara:Ark Yayınları.
- Sim, S. (2006). *Postmodern düşüncenin eleştirel sözlüğü*. (Mukadder Erkan ve Ali Utku, Çev.). Ankara: Babil Yayınları.
- Slattery, M. (2008). *Sosyolojide temel fikirler*. (Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, Çev.). İstanbul: Sentez Yayınları.
- Şaylan, G. (2016). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Yayınları.
- Wallerstein, I. (2010). *Modern dünya sistemi 1*. (Latif Boyacı, Çev). İstanbul: Yarn Yayınılık.
- Wallerstein, I. (2011). *Dünya-sistemleri analizi bir giriş*. (Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, Çev.). İstanbul: BGST Yayınları
- www.trdizin.gov.tr (son erişim 01.06.2023)
- www.tez.yok.gov.tr (son erişim 01.06.2023)